तथ्य संकलनाचे महत्व (Importance of Data Collection) :-

सामाजिक संशोधनात तथ्य संकलनाचे विशेष महत्त्व आहे. सुरूवातीला तथ्ये एकमेकांना मिसळलेली असतात घटनेचा कारण प्रभाव जाणून घेणे आणि निष्कर्षांना प्रमाणित करण्याच्या दृष्टीने तथ्यांना विशेष महत्व देणे. वास्तविकता ही आहे की, तथ्ये हा असा मार्ग आहे की ज्याच्या सहाय्यतेने संशोधनास एक विशिष्ट स्वरूप प्राप्त होते सामाजिक तथ्य संकलनाचे महत्त्व पुढीलप्रमाणे आहे :-

१) संशोधनाचा आधार :- कोणत्याही सामाजिक संशोधनाची सुरूवात ही तथ्य संकलनापासून होते. संकलित तथ्यांचे वर्गीकरण आणि निर्वचन करून महत्वपूर्ण निष्कर्ष प्रस्तुत केले जातात. जेव्हा कधी कोणत्या तथ्यांचे परीक्षण किंवा पूनर्परीक्षण करण्याची आवश्यकता असते तेव्हा देखील नवीन तथ्ये संकलित करावी लागतात.

२) कार्यकारण संबंधाचा शोध :- संकलित केलेल्या तथ्याव्दारेच कोणत्याही समस्या किंवा घटनांच्या कारण आणि परिणामाचा शोध घेतला जातो प्रत्येक समस्या किंवा घटनेचे कोणते ना कोणते कारण असते. ज्यास संशोधनकर्ता एकत्रित तथ्यांच्या आधारावर समजू शकतो.

३) यथार्थ बोध :-

तथ्य संकलनाकरिता संशोधनकर्त्याला त्या विषयाशी एकरूप व्हावे लागते.तेव्हाच समुहाचे किंवा

समुदायाचे अध्ययन केले जाते.

४) समस्येच्या निराकरणात सहाय्यक :-

संकलित तथ्यामुळे विविध घटनांच्या कार्यकारण संबधास स्पष्ट केले जाते त्याचप्रमाणे तथ्यांच्या आधारावर समस्यांचे निराकरण करणे शक्य होते. म्हणून तथ्ये समस्येच्या निराकरणात सहाय्यक ठरतात.

५) तुलनात्मक अध्ययनात सहाय्यक :-

तथ्य संकलनामुळे विविध घटना आणि अनेक तथ्यांची माहिती मिळाल्यामुळे त्यांच्यात तुलना देखील केली जावू शकते. एकच वेळी अनेक परिस्थितीच्या अंतर्गत विविध तथ्यांची तुलना केली जाते किंवा काळानुसार एकाच समुहाच्या परीस्थितीची तुलना करणे शक्य होते.

६) परिवर्तनाच्या अध्ययनात सहाय्यक :-

एकाच क्षेत्रात वेळोवेळी आणि एकाच वेळी विविध क्षेत्रातील तथ्यांचे संकलन केल्यामुळे परिवर्तन आणि त्याच्या प्रकृतीची जाणीव होते.

उदा :- अनेक समुदायातील कुटूंब संरचनेतील भिन्नता आणि वेगवेगळ्या पिढीमध्ये भारतीय संयुक्त कुटूंबातील परिवर्तन इत्यादी गोष्टी केवळ तथ्य संकलनामुळेच स्पष्ट होतात.

७) प्रशासनात महत्व :-

विविध सामाजिक विघटनकारी समस्यांचे निवारण करणे इत्यादी कार्याकरिता शासकीय प्रशासनास तथ्य संकलनातून मिळणाऱ्या माहितीचा उपयोग होतो. विविध शासकीय विभागातर्फे तथ्यांचे संकलन केले जाते.

८) नियोजनास सहाय्यक :-

विविध शासकीय योजनांचे नियोजन करण्यासाठी तथ्य संकलन आवश्यक असते. कारण तथ्य संकलनातून उपलब्ध झालेल्या माहितीच्या आधारे नियोजन कशाप्रकारे करावे, याची माहिती उपलब्ध होते.

तथ्यांचे प्रकार (Types of Data) :-

तथ्यांचे स्त्रोत आणि स्वरूप या आधारावर तथ्यांचे मुख्यत: दोन प्रकार आहेत.

१) प्राथमिक तथ्य (Primary Data)

२) व्दितीयक तथ्य (Secondary Data)

१) प्राथमिक तथ्य (Primary Data) :-

संशोधकर्ता स्वत: अध्ययनक्षेत्रात जावून त्या विषयी किंवा समस्येच्या संबधात जिवंत व्यक्तीकडून मुलाखत अनुसूची किंवा प्रश्नावलीच्या सहाय्याने किंवा प्रत्यक्ष निरीक्षणाव्दारा जी माहिती किंवा तथ्ये जमा करतो त्यास प्राथमिक तथ्ये असे म्हणतात. संशोधनकर्ता हा स्वत: तथ्य संकलनाच्या तंत्राव्दारा तथ्यांचे संकलन करतो प्राथमिक व्यक्ती आणि निरीक्षण हे प्राथमिक तथ्यांचे दोन स्त्रोत आहेत.

अ) पहिल्या स्त्रोतांअंतर्गत अशा व्यक्तीचा समावेश होतो की, ज्यांना अध्ययन विषयाच्या संबधात ज्ञान असते किंवा बऱ्याच काळापासून त्याचा त्या विषयाशी जवळचा सबंध असतो.

पाल्मर याच्या मते ''अशा व्यक्ती केवळ एका विषयाची विद्यमान परिस्थीती सांगण्याचीच योग्यता ठेवत नाही तर, सामाजिक प्रक्रियामध्ये अंतर्भूत महत्वपूर्ण पायऱ्या आणि निरीक्षण योग्य प्रवाहाच्या संबधाकडे देखील संकेत करू शकते''. अशा व्यक्तीची निवड करतांना विशेष सावधगिरी बाळगायला पाहिजे. विविध व्यवसाय व व्यापारामध्ये असलेल्या व्यक्ती, त्या क्षेत्रातील पूर्वीचे रहिवासी, नेता इत्यादीकडून तथ्ये संकलित केल्यास ते अध्ययनकार्याचे महत्वपूर्ण अंग बनू शकतात.

ब) प्राथमिक तथ्यांचा दुसरा स्त्रोत हा निरीक्षण आहे. निरिक्षणाव्दारे एका समुदाय किंवा समुहाच्या जीवनासंबधी अनेक महत्वपूर्ण तथ्यांना एकत्रित केले जावू शकते परंतु त्याच्या करिता निरीक्षण करतांना संशोधनकर्त्याने पक्षपात करता कामा नये, तसेच कोणताही पूर्वग्रह ठेवू नये. व्यक्तीच्या व्यवहारासंबधी तथ्यांना एकत्रित करण्याकरिता प्रत्यक्ष निरीक्षण हा एक अतिशय चांगला स्त्रोत आहे. सहभागी निरीक्षणाव्दारे तर सामुदायिक जीवनाशी संबधित आंतरिक आणि गोपनीय गोष्टींना सुध्दा जाणून घेता येते.

२)व्दितीयक तथ्ये(Secondary Data) :-

प्राथमिक तथ्ये ही स्वत: संशोधनकर्ता संकलित करतो.परंतु व्दितीयक तथ्ये मात्र संशोधनकर्ता स्वत: संशोधन क्षेत्रात जावून संबधित व्यक्तीकडून गोळा करीत नाही व्दितीय तथ्ये ही इतर व्यक्तीनी पूर्वीच गोळा केली असून ती लिखित स्वरूपाची असतात. संशोधनकर्ता हंयाचा आपल्या संशोधनासाठी उपयोग करतो. व्दितीयक तथ्ये ही प्रकाशित व अप्रकाशित प्रलेख, अहवाल, सांख्यिकी, हस्तलिखित, पत्रे, दैनंदिनी इत्यादीपासून संशोधनकर्ता प्राप्त करतो.संशोधनकर्ता आपल्या अध्ययन विषयाशी संबधित माहिती व्दितीय स्त्रोताव्दारे गोळा करतो.

व्दितीयक तथ्ये दोन स्त्रोताव्दारे मिळवली जातात म्हणून व्दितीयक तथ्यांचे दोन प्रमुख स्त्रोत आहेत. पहिला स्त्रोत म्हणजे व्यक्तीगत प्रलेख होय. स्वकथा (Autobiographies) दैनंदिनी, पत्रे इत्यादीचा समावेश व्यक्तीगत प्रलेख यामध्ये होतो. दुसरा स्त्रोत म्हणजे सार्वजनिक प्रलेख होय सार्वजनिक प्रलेखामध्ये रेकॉर्ड, पुस्तके, जनगणना अहवाल, विविध आयोग आणि समितीचे अहवाल

वृत्तपत्रे, साप्ताहिके इत्यांदीचा अंतर्भाव होतो लुडंबर्ग याच्या मते शिलालेख स्तुप, उत्खननातून सापडलेले मानवी सापळे, भौतिक वस्तू इत्यादी ऐतिहासिक स्त्रोतातून प्राप्त तथ्य देखील व्दितीयक तथ्ये होत.

तथ्यांचे स्त्रोत (Sources of Data) :-

तथ्यांच्या दोन प्रकाराचा आपण उल्लेख केला आहे. दोन्ही प्रकांरचे तथ्ये वेगवेगळ्या स्त्रोतांव्दारे व्याप्त केली जातात. कारण दोन्हीचे स्वरूप हे वेगवेगळे आहे. याठिकाणी तथ्यांच्या स्त्रोतांबाबत आपण विचार करणार आहोत.

अ) श्रीमती पॉलिन यंग यांच्या मतानुसार :-

१) प्रलेखीय स्त्रोत (Documentary Source)

या अंतर्गत पुस्तके, रेकॉर्ड, हस्तलिखित दैनंदिनी, पत्रे इ. समावेश केला जातो

२) क्षेत्रीय स्त्रोत (Field Source)

यामध्ये विषयासंबधीत वास्तविक माहिती असणाऱ्या किंवा अध्ययन विषयासंबधित व्यक्तीचा समावेश केला जातो.

ब) लुडंबर्ग (Lundberg) याच्या मते :-

१) ऐतिहासिक स्त्रोत (Historical source)

i)प्रलेख, शिलालेख ,कागदपत्रे इत्यादी.

ii) उत्खलननातून प्राप्त वस्तू

२) क्षेत्रीय स्त्रोत (Field Source) :

i) जिवंत व्यक्तीकडून प्राप्त विशिष्ट तथ्ये

ii) क्रियाशील व्यवहारांचे प्रत्यक्ष निरीक्षणं

क) प्रोफेसर बॅगले (Bagley) यांच्या मते :-

१) प्राथमिक स्त्रोत :-

यात अध्ययन विषयाशी संबधित वास्तविक व्यक्ती आणि प्रत्यक्ष निरीक्षणाचा समावेश होतो.

२) व्दितीयक स्त्रोत :-

यामध्ये शासकीय आणि अशासकीय संस्था किंवा व्यक्तीव्दारा प्रकाशित अप्रकाशित किंवा लिखित प्रलेखाचा समावेश होतो पी.व्ही. यंग, लुडंबर्ग, बॅगले आणि इतर तज्ञांनी तथ्यांच्या स्त्रोतांबाबत केलेल्या वर्गीकरण तथ्यांचे दोन प्रमुख स्त्रोत आढळून येतात हे दोन स्त्रोत पुढीलप्रमाणे आहेत :-

१) प्राथमिक किंवा क्षेत्रीय स्त्रोत

२) व्दितीयक आणि प्रलेखीय स्त्रोत

तथ्यांचे स्त्रोत (Sources of Data) :-

तथ्यांचे स्त्रोत

- १) प्राथमिक किंवा क्षेत्रीय स्त्रोत (Primary Sources)
  - i] निरीक्षण
  - ii] प्रश्नावली
  - iv] मुलाखत
  - v] अनुसूची
- २) व्दितीयक किंवा प्रलेखीय स्त्रोत (Secondary Source)
  - अ) व्यक्तीगत प्रलेख
    - i] स्वचरित्र व जीवनचरित्र
    - ii] दैनंदिनी
    - iii] पत्रे
    - iv) संस्मरण
  - ब) सार्वजनिक प्रलेख
    - प्रकाशित
      - विविध अहवाल
        - i) आंतरराष्ट्रीय अहवाल
        - ii) आयोग,परिषदा व समितीचे अहवाल
        - iii) संशोधन संस्था इ.
      - अन्य स्त्रोत
        - ii) पुस्तके
        - i) शासकीय गॅजटियर
        - iii) वर्तमानपत्रे
        - iv) मासिके
    - अप्रकाशित
      - i) शासकीय रेकॉर्ड
      - ii) दुर्मिळ प्रलेख
      - iii)संशोधन अहवाल

प्राथमिक किंवा क्षेत्रीय स्त्रोत (Primary or Field Sources) :-

जेव्हा संशोधनकर्ता हा अध्ययन क्षेत्रात जावून स्वत: ज्या साधनाव्दारे तथ्ये संकलित करतो तेव्हा त्यास प्राथमिक स्त्रोत किंवा क्षेत्रीय स्त्रोत म्हणतात. संशोधनकर्ता स्वत:च संशोधन क्षेत्रात जाऊन तथ्ये गोळा करतो. म्हणून या स्त्रोतास क्षेत्रीय स्त्रोत असे देखील म्हणतात पी.एच.मान (P. H. Mann) यांच्या मते "प्राथमिक स्त्रोत आपणास प्रथम स्तरावरील संकलन केली गेलेली तथ्ये माहिती प्रदान करते ज्या लोकांनी ती तथ्ये एकत्रित केली आहे, त्यांच्या व्दारा प्रस्तुत केलेल्या तथ्यांचे संकलन करतो ते स्त्रोत म्हणजेच प्राथमिक स्त्रोत होय".

पी. व्ही. यंग यांनी निरीक्षण मुलाखत, प्रश्नावली, अनुसूची इत्यादी प्राथमिक स्त्रोताचे माध्यम असल्याचे प्रतिपादन केले आह. प्राथमिक स्त्रोतांचे थोडक्यात विवेचन पुढीलप्रमाणे करता येईल.

१) निरीक्षण :-

तथ्यांना संकलित करण्याचा एक प्राथमिक स्त्रोत म्हणजे निरीक्षण होय. संशोधनकर्ता संशोधन क्षेत्रात जाऊन आपल्या विषयांच्या संबधित घटना वस्तू आणि व्यवहाराचे स्वत:हा निरीक्षण करून तथ्यांचे संकलन करतो. त्याकरिता संशोधनकर्त्यांने कोणताही पक्षपात न करता वस्तुनिष्ठपणे तथ्यांचे संकलन करण्याची आवश्यकता आहे. असहभागी आणि सहभागी अशा दोन्ही प्रकारे निरीक्षण करता येते.

२) प्रश्नावली :-

ज्यावेळी अध्ययन क्षेत्र हे विस्तृत असते आणि प्रत्यक्ष उत्तरदात्याशी संपर्क स्थापन करून तथ्ये संकलन करणे शक्य नसते. त्यावेळी संशोधनकर्त्याव्दारे संबंधित विषयाची एक प्रश्नावली पोस्टाने उत्तरदात्यांना पाठविली जाते.

प्रश्नावलीतील प्रश्नांची उत्तरे लिहून लवकर प्रश्नावली पाठविण्याची विनंती त्या संबधित उत्तरदात्यांना केली जाते या पध्दतीला प्रश्नावली असे म्हणतात. प्रश्नावलीव्दारे फार मोठया विस्तृत क्षेत्रातील उत्तरदात्याशी अप्रत्यक्ष संपर्क साधून त्यांच्याकडून महत्वपूर्ण तथ्य गोळा करणे शक्य होते. उत्तरदाते हे सुशिक्षित असतील तरच प्रश्नावली व स्त्रोताचा उपयोग होऊ शकतो म्हणजेच प्रश्नावलीचा उपयोग करतांना उत्तरदाते हे सुशिक्षित असणे ही आवश्यक अट आहे. या सदर्भात आणखी एक बाब म्हणजे प्रश्नावल्या भरून देण्यासाठी उत्तरदात्याचे सहकार्य अतिशय महत्वाचे आहे. उत्तरदात्याच्या सहकार्याशिवाय या स्त्रोताला महत्व नाही.

३) मुलाखत :-

अध्ययन विषयांच्या सबंधित व्यक्तींना स्वत: भेटून त्यांच्याशी चर्चा करून सशोधनकर्ता अतिशय महत्वाची तथ्ये प्राप्त करतो यालाच मुलाखत पध्दती असे म्हणतात. मुलाखत ही प्राथमिक तथ्ये संकलित करण्याचे एक महत्वाचे साधन आहे. संशोधन क्षेत्राशी संबधित व्यक्तींना त्या विषयासंबधीची भरपूर माहिती असणे त्यांच्याकडून ती माहिती प्राप्त करण्यासाठी त्यांच्याशी चर्चा करून त्यांना विश्वासात घेतले जाते. त्यानंतर त्याच्याकडून माहिती गोळा केली जाते. या मुलाखातीतून सामाजिक प्रथा, परंपरा, प्रक्रिया इत्यादी संबधीचे अतिशय महत्वाचे ज्ञान प्राप्त केले जाते.

प्राथमिक किंवा क्षेत्रीय स्त्रोत (Primary or Field Sources) :-

जेव्हा संशोधनकर्ता हा अध्ययन क्षेत्रात जावून स्वत: ज्या साधनाव्दारे तथ्ये संकलित करतो तेव्हा त्यास प्राथमिक स्त्रोत किंवा क्षेत्रीय स्त्रोत म्हणतात. संशोधनकर्ता स्वत:च संशोधन क्षेत्रात जाऊन तथ्ये गोळा करतो. म्हणून या स्त्रोतास क्षेत्रीय स्त्रोत असे देखील म्हणतात पी.एच.मान (P. H. Mann) यांच्या मते ''प्राथमिक स्त्रोत आपणास प्रथम स्तरावरील संकलन केली गेलेली तथ्ये माहिती प्रदान करते ज्या लोकांनी ती तथ्ये एकत्रित केली आहे, त्यांच्या व्दारा प्रस्तुत केलेल्या तथ्यांचे संकलन करतो ते स्त्रोत म्हणजेच प्राथमिक स्त्रोत होय''.

पी. व्ही. यंग यांनी निरीक्षण मुलाखत, प्रश्नावली, अनुसूची इत्यादी प्राथमिक स्त्रोतांचे माध्यम असल्याचे प्रतिपादन केले आह. प्राथमिक स्त्रोतांचे थोडक्यात विवेचन पुढीलप्रमाणे करता येईल.

१) निरीक्षण :-

तथ्यांना संकलित करण्याचा एक प्राथमिक स्त्रोत म्हणजे निरीक्षण होय. संशोधनकर्ता संशोधन क्षेत्रात जाऊन आपल्या विषयांच्या संबधित घटना वस्तू आणि व्यवहाराचे स्वत:हा निरीक्षण करून तथ्यांचे संकलन करतो. त्याकरिता संशोधनकर्त्यांने कोणताही पक्षपात न करता वस्तुनिष्ठपणे तथ्यांचे संकलन करण्याची आवश्यकता आहे. असहभागी आणि सहभागी अशा दोन्ही प्रकारे निरीक्षण करता येते.

२) प्रश्नावली :-

ज्यावेळी अध्ययन क्षेत्र हे विस्तृत असते आणि प्रत्यक्ष उत्तरदात्याशी संपर्क स्थापन करून तथ्ये संकलन करणे शक्य नसते. त्यावेळी संशोधनकर्त्याव्दारे संबंधित विषयाची एक प्रश्नावली पोस्टाने उत्तरदात्यांना पाठविली जाते.

प्रश्नावलीतील प्रश्नांची उत्तरे लिहून लवकर प्रश्नावली पाठविण्याची विनंती त्या संबधित उत्तरदात्यांना केली जाते या पध्दतीला प्रश्नावली असे म्हणतात. प्रश्नावलीव्दारे फार मोठया विस्तृत क्षेत्रातील उत्तरदात्याशी अप्रत्यक्ष संपर्क साधून त्यांच्याकडून महत्वपूर्ण तथ्य गोळा करणे शक्य होते. उत्तरदाते हे सुशिक्षित असतील तरच प्रश्नावली व स्त्रोताचा उपयोग होऊ शकतो म्हणजेच प्रश्नावलीचा उपयोग करतांना उत्तरदाते हे सुशिक्षित असणे ही आवश्यक अट आहे. या सदर्भात आणखी एक बाब म्हणजे प्रश्नावल्या भरून देण्यासाठी उत्तरदात्याचे सहकार्य अतिशय महत्वाचे आहे. उत्तरदात्याच्या सहकार्याशिवाय या स्त्रोताला महत्व नाही.

३) मुलाखत :-

अध्ययन विषयांच्या सबंधित व्यक्तींना स्वत: भेटून त्यांच्याशी चर्चा करून सशोधनकर्ता अतिशय महत्वाची तथ्ये प्राप्त करतो यालाच मुलाखत पध्दती असे म्हणतात. मुलाखत ही प्राथमिक तथ्ये संकलित करण्याचे एक महत्वाचे साधन आहे. संशोधन क्षेत्राशी संबधित व्यक्तींना त्या विषयासंबधीची भरपूर माहिती असणे त्यांच्याकडून ती माहिती प्राप्त करण्यासाठी त्यांच्याशी चर्चा करून त्यांना विश्वासात घेतले जाते. त्यानंतर त्याच्याकडून माहिती गोळा केली जाते. या मुलाखातीतून सामाजिक प्रथा, परंपरा, प्रक्रिया इत्यादी संबधीचे अतिशय महत्वाचे ज्ञान प्राप्त केले जाते.

४) अनुसूची :-

अनुसूची ही देखील एक प्रकारची प्रश्नावलीच आहे.परंतु अनुसूची ही पोस्टाव्दारे पाठविली जात नाही तर, उत्तरदात्यांकडे जाऊन त्यांच्याकडून ती भरून घेतली जाते किंवा संशोधनकर्ता उत्तरदात्यांना प्रश्न विचारून स्वत: उत्तरे लिहितो जेव्हा अध्ययन क्षेत्र: लहान असते तेव्हाच अनुसूचीचा उपयोग करणे शक्य असते. अनुसूचीव्दारे अशिक्षित उत्तरदात्याकडून सुध्दा तथ्ये प्राप्त केली जातात.

अशा प्रकारे प्राथमिक स्त्रोताव्दारे संशोधनकर्ता प्रत्यक्ष स्वत: तथ्यांचे संकलन करीत असतो निरीक्षण, प्रश्नावली, मुलाखत आणि अनुसूची हे प्राथमिक स्त्रोत आहेत. सामाजिक संशोधनात प्राथमिक स्त्रोतांचे विशेष महत्त्व आहे.

व्दितीयक किंवा प्रलेखीय स्त्रोत (Secondary or Documentary Sources) :-

व्दितीयक स्त्रोतांमध्ये प्रकाशित किंवा अप्रकाशित अशा संपूर्ण लिखित माहितीचा समावेश होतो. या लिखित माहितीमधून संशोधनकर्त्याला अध्ययन विषयासंबधी विविध माहिती आकडेवारी प्राप्त होते. जनगणना अहवाल हा देखील एक व्दितीयक स्त्रोत आहे. या अहवालामुळे आपणास देशातील लोकसंख्या शिक्षण, व्यवसाय इत्यांदी विषयासंबंधीची अतिशय महत्त्वपूर्ण आणि उपयुक्त माहिती मिळते. विषयाशी संबधित एका व्यक्तीच्या पत्रे आणि दैनंदिनी इत्यादीमधून त्या व्यक्तीच्या आंतरिक जीवन, मनातील अंतरंग इत्यादी अनेक गोष्टीविषयी आपणास माहिती प्राप्त होते. अशाप्रकारची माहिती इतर कोणत्याही प्राथमिक स्त्रोताव्दारे मिळू शकत नाही. त्याचप्रमाणे व्दितीयक स्त्रोतांव्दारे प्राप्त तथ्ये अध्ययन विषयाच्या संबंधात अशी प्राथमिक आणि सूक्ष्म स्वरूपाची माहिती देतात की, ज्यामुळे त्या विषयाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी स्पष्ट होते. हया पार्श्वभूमीशिवाय नवीन संशोधनकार्यास यशस्वीपणे आपल्या उद्दिष्टांपर्यंत पोहोचणे अतिशय कठीण असते.

या संदर्भात लुडंबर्ग (Lundberg) यांनी अतिशय मोलाची सूचना दिली आहे. लुंडबर्गच्या मते, प्रस्तावित संशोधनास सुरूवात करण्यापूर्वी त्या संबंधित सर्व प्रलेखीय स्त्रोतांचे नेहमीच सावधगिरीपूर्वक सर्वेक्षण केले पाहिजे एकच कार्य पुन्हा करण्याची चूक करणे, अध्ययन पध्दतीबाबत काही महत्वाच्या सूचना प्राप्त करणे, दोषापासून सुटका करणे, अडचणीची जाणीव होणे इत्यादी गोष्टींसाठी प्रलेखीय स्त्रोत लक्षात घेणे आवश्यक आहे.

व्दितीयक अर्थात प्रलेखीय स्त्रोतांअंतर्गत विचारवंताचे ग्रंथ, सर्वेक्षण अहवाल संस्मरणे, प्रवास वर्णन, पत्रे, दैनंदिनी, ऐतिहासिक प्रलेख, शासकीय आकडेवारी व रेकॉर्ड, इतर अप्रकाशित रेकॉर्ड इ. समावेश होतो. या सर्व व्दितीयक स्त्रोताचे ढोबळमानाने दोन भागात विभाजन केले जाते.

अ) व्यक्तीगत प्रलेख (Personal Document)

ब) सार्वजनिक प्रलेख (Public Documents)

द्वितीयक स्त्रोत (Secondary Sources) :-

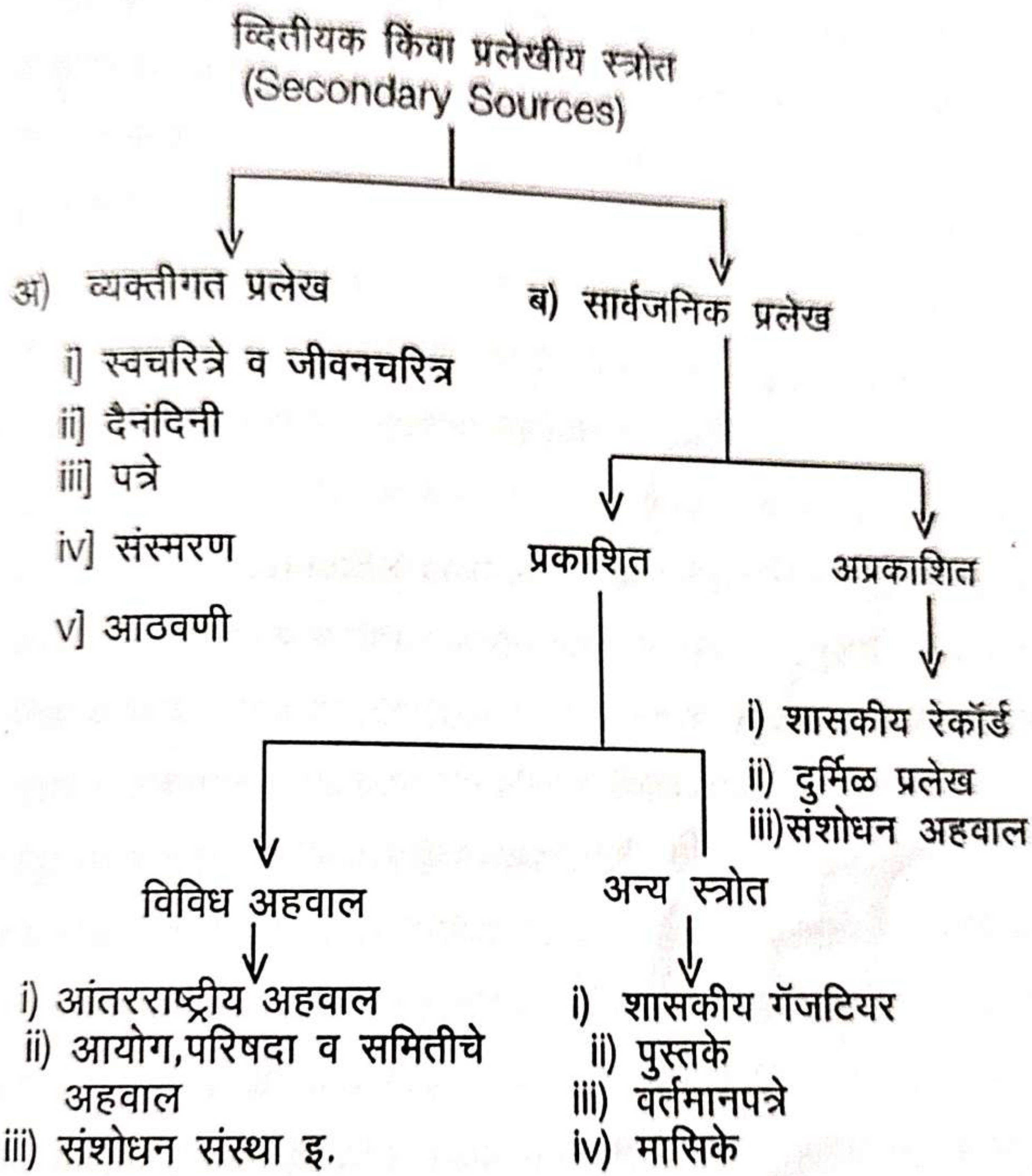

अ) व्यक्तीगत प्रलेख (Personal Documents) :-

एका व्यक्तीव्दारा स्वत: आपल्या विषयी किंवा सामाजिक घटनांच्या संबधात आपल्या भूमिकेतून लिहिलेल्या सर्व लिखित गोष्टीचा समावेश व्यक्तीगत प्रलेखामध्ये केला जातो हे प्रलेख वैज्ञानिक किंवा सामाजिक संशोधनाच्या दृष्टीकोनातूनच लिहिलेले असावे हे आवश्यक नाही. अनेकदा हे प्रलेख वैज्ञानिक दृष्टिने लिहिलेले नसतात या व्यक्तीगत प्रलेखात, लेखकांचा, दूरदृष्टिकोन भाव - भावना ,विचार, आदर्श इत्यादी गोष्टी प्रामुख्याने आढळून येतात किंवा सामाजिक संस्थाच्या संबधात या प्रलेखाचा अतिशय उपयोग होतो हे प्रलेख सामाजिक संशोधनाचा महत्त्वाचा आधार होवू शकतात या प्रलेखाव्दारे लेखकांच्या व्यक्तीगत जीवन किंवा परिस्थितीवर प्रकाश टाकल्या जातो. त्याचप्रमाणे सामाजिक जीवन आणि प्रक्रियाचे देखील स्पष्टीकरण व्यक्तीगत प्रलेखातून केले जाते. म्हणून व्यक्तीगत प्रलेख सामाजिक संशोधनाच्या दृष्टीने अतिशय महत्वपूर्ण आहेत व्यक्तीगत प्रलेखाचे स्वचरित्र, दैनंदिनी, पत्रे आणि संस्मरण हे चार प्रकार आहेत.

i] स्वचरित्रे व जीवनचरित्रे (Autobiographics & Biographics) :-

जगातील अनेक महान पुरूषांनी आपली स्वचरित्रे लिहिली आहेत. या स्वचरित्रात व्यक्तीचे व्यक्तीगत जीवन असते तसेच तात्कालीन सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक आणि राजकीय संदर्भातील अत्यंत महत्वाच्या घटनांची सामाजिक जीवनाचे विश्लेषण करण्याच्या संदर्भात अतिशय उपयुक्त असतात. दलित लेखकांनी लिहिलेली स्वकथने ही सामाजिक संशोधनाच्या दृष्टिने विशेष उपयुक्त आहेत. बलुंत, तराळ-अंतराळ, आठवणीचे पक्षी उपरा, उचल्या इत्यादी अनेक स्वकथने म्हणजे दलितांच्या सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक जीवनाचे विश्लेषण प्रस्तुत करणारे समाजशास्त्रीय ग्रंथ होत असे म्हटल्यास अतिशयोक्ती होणार नाही. 'उचल्या' हे स्वकथन लक्ष्मण गायकवाड यांनी लिहिले आहे या स्वकथनात ' उचलेगीरी' करणा-या उचल्या जमातीविषयी लिहिले आहे. आंबेडकरी साहित्यातील स्वकथनामध्ये अस्पृश्यता जातिव्यवस्था यामुळे त्यांच्या जीवनात आलेले दु:ख, व्यथा तसेच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकराच्या प्रेरणेमुळे उत्थानाच्या दिशेने वाटचाल केल्याचे प्रयत्न इ. अनेक गोष्टींचे दर्शन दलित स्वकथनामधून घडते म्हणून ही सर्व दलित स्वकथने सामाजिक संशोधनाच्या दृष्टीने विशेष महत्वाची आहेत.

काही महापुरूषांनी आपली स्वचरित्रे लिहिलीत, परंतु सर्वच महापुरूषांनी आपली स्वचरित्रे लिहिली नाहीत,इतर लेखकांनी महापुरूषांची जीवनचरित्रे लिहिली आहेत.महाराष्ट्रातील चरित्रलेखक डॉ. धनंजय कीर यांनी महात्मा ज्योतीराव फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर इ. महापुरूषांची जीवनचरित्रे

...ळीत सामाजिक सांस्कृतिक, परिस्थितीच्या संदर्भात ही जीवनचरित्रे अतिशय उपयुक्त आहेत. अशाप्रकारे स्वचरित्रे व जीवनचरित्रे ही सामाजीक संशोधनात व्दितीयक स्त्रोताचे एक महत्वाचे साधन आहे परंतु स्वचरित्रे व जीवचरित्रे ही वस्तुनिष्ठ असतीलच याची खात्री नसते त्यामध्ये एखाद्या व्यक्तीचा प्रयत्न केला जातो. लेखक पूर्वग्रह दृष्टीने अशा चरित्राचे लेखन करीत असतो. असे काही दोष देखील या जीवनचरित्रात आढळतात तरी देखील ही चरित्रे व्दितीयक तथ्यांचा एक महत्वाचा स्त्रोत आहे.

ii) दैनंदिनी (Daily Diary):-

अनेक लोक दैनंदिनी लिहितात दररोजच्या जीवनात ज्या काही चांगल्या वाईट गोष्टी घडतात त्याविषयीही माहिती दैनंदिनीमध्ये नमुद केली आहे. त्याचप्रमाणे त्या घटनासंबधी आपल्या भावना आणि प्रतिक्रियादेखील दैनंदिनीत नोंदविल्या जातात. दैनंदिनी ही एक व्यक्ती लिहित असली तरी,या व्यक्तीच्या संपर्कात आलेल्या व्यक्तींच्या संदर्भात माहिती लिहिली जाते. खऱ्या अर्थाने व्यक्ती आपल्या मनातील विचार दैनंदिनाच्या माध्यमातून व्यक्त करीत असतो दैनंदिनी इतर कुणी बघत नसतात म्हणून खऱ्या गोष्टी दैनंदिनी लिहिल्या जातात.व्यक्ती मनापासून स्पष्टपणे आपले विचार दैनंदिनीत मांडतो म्हणून गोपनिय, आंतरिक तथ्ये, विचार व भावनांना जाणून घेण्यासाठी दैनंदिनी शिवाय दुसरे साधन नाही.

सामाजिक संशोधनात दैनंदिनीचे विशेष महत्व आहे. कारण स्वकथनापेक्षा दैनंदिनी ही अधिक विश्वसनिय आहे दैनंदिनी ही प्रकाशित करण्याच्या उद्देशाने लिहिल्या जात नाही, म्हणून अतिशय गोपनीय विषयावर देखील आपले विचार प्रगट केले जातात. दैनंदिनीतील भाषा किंवा विचार लोकांना आवडण्याचा प्रश्नच निर्माण होत नाही, म्हणून दैनंदिनीत अतिशय स्पष्टपणे विचार मांडले जातात एकप्रकारे दैनंदिनी ही त्या लेखकाच्या अंत:करणाचा आरसा आहे. त्या आरशात लेखकाचे अंत:करणाचे प्रतिबिंबच उमटलेले आढळून येते अनेक महत्वाच्या घटनांना दैनंदिनीव्दारे प्रकाश टाकला आहे. उदा. जयप्रकाश नारायण यांनी आणीबाणीच्या काळात तुरूगांत असतांना एक दैनदिनी लिहिली आणीबाणीच्या काळात या संदर्भात या दैनंदिनीत अतिशय महत्वाच्या घटनांचा उल्लेख आढळतो. अशा प्रकारे सामाजिक संशोधनात काही घटनांच्या संबधात विश्वसनिय तथ्ये मांडण्यांच्या संदर्भात दैनंदिनीचे विशेष महत्व आहे.

दैनंदिनीचे सामाजिक संशोधनात महत्व आहे परंतु त्याचबरोबर त्या दैनंदिनीची विश्वसनियता पारखून घेणे आवश्यक आहे.

आहे. **कारण दैनंदिनीच्या काही मर्यादा आहेत.**

१) जीवनाच्या काही प्रसंगाचे अतिशयोक्तीपूर्ण आणि रंगवून वर्णन केले जाते.

२) दैनंदिनीच्या लिखाणात क्रमबध्दता नसते.

३) अनेक घटनांचे सविस्तर विवेचन नसते. त्यामुळे दैनंदिनीतील घटनांचा अर्थ समजून घेण्यासाठी संशोधनकर्त्याला अनुमानावर अवलंबून राहावे लागते.

४) दैनंदिनी लिहितांना लेखक कल्पना आणि साहित्यिक भाषेचा उपयोग करतो त्यामुळे शब्दाचा खरा अर्थ लक्षात घेणे कठीण जाते.

५) काही लोक दैनंदिनी नियमित लिहित नाही.फक्त अधुनमधून लिहितात त्यामुळे घटनामध्ये अस्पष्टता असते.

दैनंदिनीचा सामाजिक संशोधनात उपयोग करीत असतांना संशोधनकर्त्याने दैनंदिनीच्या या मर्यादा लक्षात घेणे आवश्यक आहे.

iii] पत्रे (Letters) :-

पत्रे ही व्यक्तीगत असतात. पत्रातून व्यक्ती आपल्या मनातील विचार, भावना, मते, व्यक्त करतो. त्यामुळे पत्राच्या माध्यमातून व्यक्तींचे आंतरिक विचार, भावना व दृष्टीकोन माहिती होतात. व्यक्ती पत्र मनापासून लिहित असतो. म्हणून पत्रे हे विश्वसनिय असतात. पत्राव्दारे कौटुंबिक तणाव, प्रेम, मित्रत्व, वैवाहिक जीवन, लैगिक जीवन, घटस्फोट इत्यादी महत्वपूर्ण सामाजिक संबंधाबाबतच्या वास्तविकतेवर पुरेसा प्रकाश टाकला जातो. मोठया व्यक्तीची पत्रे अतिशय महत्वाची असतात. देशातील राजकीय व सामाजिक घडामोंडीच्या संदर्भात पत्राव्दारे अतिशय विश्वसनिय तथ्ये प्राप्त होतात. राष्ट्रीय आंदोलनाच्या संदर्भात म. गांधी व पं. जवारलाल नेहरू यांची पत्रे अतिशय महत्वाची आहेत तर दलित चळवळीच्या अभ्यासाकरिता डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची पत्रे एक महत्वाचे साधन ठरतात जवाहरलाल नेहरू यांनी आपल्या मुलीला लिहिलेली पत्रे अतिशय महत्वाची आहेत.

पत्राच्या सुध्दा काही मर्यादा आहेत. या मर्यादा पुढीलप्रमाणे सांगता येतील :-

१) पत्रे ही व्यक्तीगत असतात अशा पत्राना प्राप्त करणे कठीण असते.

२) पत्रामध्ये घटनांबाबत विस्तृत वर्णन नसते.

३) पत्रात घटनेच्या सदर्भात एकाच पक्षाची मते असतात त्या घटनेची दुसरी बाजू आपणास माहित होत नाही.

४) ज्याला पत्र पाठवायचे आहे या व्यक्तीशी पत्र लिहिणाऱ्यांचे घनिष्ट संबध असतील तरच ती पत्रे विश्वसनिय असतात अन्यथा ती पत्रे ही औपचारिक स्वरूपाची असतात.

iv) संस्मरण किंवा आठवणी (Memories) :-

ऐतिहासिक स्त्रोतांचे संस्मरण हे देखील एक माध्यम आहे. अनेक व्यक्ती या जीवनातील काही घटना किंवा महत्वपूर्ण घटनांच्या संदर्भात काही गोष्टी लिहून ठेवतात. ही संस्मरणे सुद्धा सामाजिक संशोधनाच्या दृष्टीने महत्वाची तथ्ये प्राप्त करून देतात. काही लोक विशिष्ट घटनांच्या संदर्भात आपल्या आठवणी लिहून ठेवतात या आठवणीदेखील संशोधनाच्या दृष्टीने महत्वाच्या असतात. प्राचीन काळी अनेक प्रवाशांनी प्रवास वर्णने लिहून ठेवलेली आहेत. त्यांची ही प्रवासवर्णने देशाच्या ऐतिहासिक दृष्टीने विशेष महत्वाची असतात भारतात चिनी बौद्ध भिक्षु ह्युएनत्संग आले होते. त्यांनी संपूर्ण भारतभर भ्रमण करून आपल्या भारत यात्रेचे विस्तृत वर्णन लिहून ठेवले आहे. तत्कालीन भारतातील सामाजिक, धार्मिक ,राजकीय, भौगोलिक परिस्थितीच्या, संबधात महत्वाचा प्रकाश टाकण्याचे कार्य या प्रवास वर्णनाने केले आहे. या काळाचा इतिहास लिहिण्यासाठी प्रवासवर्णने अतिशय विश्वसनिय मानली जातात.

स्वकथन, स्वचरित्रे, जीवनचरित्रे, दैनंदिनी, पत्रे इत्यादीप्रमाणेच संस्मरणाच्या देखील काही मर्यादा आहेत. स्मरणांमध्ये व्यक्ती आपल्या व्यक्तीगत विचारांना विशेष महत्व देतो. त्यामुळे वास्तविक घटना लक्षात येत नाहित.अनेक संस्मरणे ही काल्पनिक आकर्षक आणि रंगवून लिहिलेली असतात विशेष म्हणजे ही संस्मरणे व्यक्तीनिष्ठ असतात त्यात वस्तुनिष्ठतेचा अभाव असण्याची शक्यता अधिक असते.

व्यक्तीगत प्रलेखाचे महत्व (Importance of Personal Documents) :-

सामाजिक संशोधनात व्यक्तीगत प्रलेखाचे विशेष महत्व आहे. केवळ व्यक्तीगत जीवन आणि घटनांच्या संबधात नव्हे तर, सामाजिक प्रक्रियांना समजण्यासाठी व्यक्तीगत प्रलेखांची विशेष आवश्यकता आहे. या प्रलेखाव्दारे विचार आणि मनोवृत्तीचे जितके स्पष्टीकरण होणे शक्य आहे, तितके स्पष्टीकरण इतर अन्य सांधानाव्दारा शक्य नाही सामाजिक संशोधनात घटनांचे मानसिक विश्लेषण करण्यासाठी व्यक्तीगत मनोवृत्ती व दृष्टीकोनात योग्य त-हेने जाणून घेणे आवश्यक आहे. व्यक्तीगत प्रलेखाव्दारे प्राप्त तथ्ये तुलनात्मक दृष्टीने अधिक विश्वसनिय असतात.विशेष महत्वाची गोष्ट म्हणजे व्यक्तीगत प्रलेखाव्दारे वास्तविक तथ्ये मूळ स्वरूपात प्राप्त होतात. इतर कोणत्याही साधनाव्दारे मूळ स्वरूपात तथ्ये प्राप्त होत नाहीत.

व्यक्तीगत प्रलेखांच्या मर्यादा :-

१) व्यक्तीगत प्रलेख हे खाजगी जीवनाशी संबधित असल्यामुळे त्यात गोपनियता असते. म्हणून हे प्रलेख मिळविणे कठीण आहे.

२) व्यक्तीगत प्रलेखात जी काही माहिती आहे. त्या माहितीची पडताळणी करता येत नाही.तसेच ती लिखित स्वरूपात असल्यामुळे त्यात काल्पनिकता अधिक प्रमाणात असते त्यामुळे प्रलेखातील तथ्यांची वस्तुनिष्ठता कमी होते.

३) अनेकदा व्यक्तीगत प्रलेखातील तथ्ये ही पूर्वग्रहदूषित असतात.

४) व्यक्तीगत प्रलेख हे व्यक्तीगत असतात ते समाज किंवा समाजाचे प्रतिनिधित्व करू शकत नाहीत.

यावरून हे स्पष्ट होते की, व्यक्तीगत प्रलेखाचे सामाजिक संशोधनात महत्व असले तरी, त्याच्या काही मर्यादा आहेत. या मर्यादांच्या विचार करूनच संशोधकाने आपल्या संशोधनात या प्रलेखांचा कसा उपयोग केला पाहिजे यांचा योग्य प्रकारे विचार करणे आवश्यक आहे.

ब) सार्वजनिक प्रलेख (Public Documents) :-

व्दितीयक तथ्यांचा सार्वजनिक प्रलेख हा देखील एक महत्वाचा स्त्रोत आहे सार्वजनिक प्रलेख हे शासकीय आणि गैर शासकीय संस्थांनी तयार केलेले रेकॉर्ड असतात.

१) प्रकाशित प्रलेख (Published Documents)

२) अप्रकाशित प्रलेख (Unpublished Documents)

१) प्रकाशित प्रलेख (Published Documents) :-

केवळ अशाच प्रलेखांना प्रकाशित केले जाते की जे सर्वसामान्य लोकाव्दारा उपयोगात आणले जाऊ शकतात हे प्रलेख सार्वजनिक ग्रंथालये महाविद्यालये विद्यालये इत्यादी ठिकाणी उपलब्ध होऊ शकतात सार्वजनिक प्रकाशित प्रलेख हे पुढील प्रकारचे आहेत.

I] रेकॉर्ड (Record) :-

विविध शासकीय, गैरशासकीय आणि आंतरराष्ट्रीय संघटनेव्दारे अनेक गोष्टीबाबत रेकॉर्ड तयार होतात या रेकॉर्डमुळे सामाजिक घटनांच्या संबधात माहिती प्राप्त होते .गुन्हेगार, सामाजविरोधी घटनांचे रेकॉर्ड शासनाजवळ असतात या गोष्टीची आवश्यकता संशोधनकर्त्याला पडू शकते दरवर्षी राष्ट्रीय, आंतरराष्ट्रीय स्तरावर विविध परिषदा आणि संम्मेलने भरतात या परिषदा आणि संम्मेलनाचे अहवाल प्रकाशित होतात. वेगवेगळ्या शासकीय आयोगाचे अहवाल देखील प्रकाशित केले जातात आंतरराष्ट्रीय

[illegible]साठी अतिशय महत्त्वाच्या विषयावर [illegible] आणि माहिती प्रकाशित केली जाते. [illegible] संशोधनात अतिशय महत्त्वाचे ठरत आहे. [illegible] संशोधनाच्या दृष्टीने [illegible] हे रेकॉर्ड प्राप्त करणे कठीण असते.

ब) प्रकाशित आकडेवारी (Published statistics) :-

शासकीय आणि निमशासकीय संस्थांद्वारे विविध विषयावर [illegible] ठराविक कालावधी नंतर ही प्रकाशित केली जाते. [illegible] इत्यादींच्या संदर्भात खूप आकडेवारी असते. [illegible] 'भारत' (India) [illegible] पुस्तक प्रकाशित [illegible]

क) वर्तमानपत्रे साप्ताहिके इत्यादी (News Papers Weekly) :-

वर्तमानपत्रे, साप्ताहिके आणि मासिके इत्यादींमध्ये विविध माहिती प्रसिद्ध केली जाते. [illegible] जीवन आणि घटनांच्या संदर्भात विविध माहिती प्रसिद्ध केली जाते आणि [illegible] केले जाते. या माहितीचा संशोधनकर्त्याला आपल्या संशोधनासाठी [illegible]

ड) इतर साहित्य (Other Materich) :-

कादंबरी, कथा, काव्य,लोकसाहित्य इत्यादी साहित्याद्वारे सुद्धा लोकांच्या [illegible] माहिती घेता येते. साहित्य हे समाजाचा आरसा आहे. साहित्यात [illegible] प्रक्रिया इत्यादी अनेक गोष्टींचे प्रतिबिंब उमटलेले असते. म्हणून [illegible] संशोधनकर्त्याला उपयुक्त असते.

2) अप्रकाशित प्रलेख (Un-published Documents) :-

अ) गोपनीय रेकॉर्ड (Secret-Records) :-

हे रेकॉर्ड सार्वजनिक असूनही प्रकाशित केले जात नाही [illegible]. [illegible] विचार करून हे रेकॉर्ड प्रकाशित केले जात नाही [illegible] न्यायालयाचा रेकॉर्ड, [illegible] कार्यालयाचे रेकॉर्ड, विद्यापीठाच्या परीक्षेचा निकाल, बँकेचा रेकॉर्ड गोपनीय असल्यामुळे प्रकाशित केले जात नाही. म्हणून संशोधनकर्त्याला महत्त्वाची माहिती प्राप्त होते.

ब) दुर्मिळ हस्तलिखिते :-

[illegible] लेखक किंवा अन्य व्यक्तीने लिहिलेले परंतु काही कारणामुळे प्रकाशित होऊ शकले नाही असे साहित्य म्हणजे दुर्मिळ हस्तलिखिते होय. अनेक ग्रंथालयात आजही अशी दुर्मिळ हस्तलिखिते [illegible]

२) नमुना निवड :-

प्राथमिक तथ्यांचे संकलन जनगणना किंवा नमुना पध्दतीने केले जाते प्रत्येक वेळी जनगणना पध्दतीने तथ्ये संकलित करणे शक्य नसते. म्हणून नमुना निवड पध्दतीचा उपयोग केला जातो याचा उपयोग करतांना अध्ययन विषयाचा एकक आणि समग्रीविषयीची आकडेवारी आवश्यक असते, या आधारावरच नमुना निवड पध्दतीचा अवलंब करणे शक्य असते

३) अधिक पुरावा प्राप्त करणे :-

प्राथमिक तथ्याच्या समर्थनासाठी आणखी काही व्दितीयक स्वरूपाची तथ्ये आवश्यक असतात. त्यामुळे मुख्य तथ्यांचे अधिक स्पष्ट व प्रभावीपणे समर्थन करणे शक्य होते.

४) परिवर्तनाच्या अभ्यासाकरिता :-

याकरिता विविध आकडेवारी संकलित करावी लागते. पूर्वीची परिस्थिती आणि सद्य:परिस्थिती यांची तुलना करूनच परिवर्तन झाले किंवा नाही हे स्पष्ट होते. म्हणून परिवर्तन अभ्यासासाठी व्दितीयक तथ्ये उपयुक्त असतात.

व्दितीयक तथ्ये संकलित करतांना घ्यावयाची दक्षता :-

व्दितीयक तथ्ये ही प्रत्यक्ष संशोधकाने गोळा केलेली नसतात त्यामुळे ती संशोधनासाठी निवडतांना ती योग्य आहेत किंवा नाहित हे लक्षात घेणे आवश्यक आहे. त्यातील त्रृटी दूर कराव्या लागतील म्हणून ही तथ्ये निवडतांना विशेष दक्षता बाळगावी लागेल.

१) औचित्य किंवा उपयोगिता :-

उपयुक्त नसलेली किंवा ज्या तथ्यांचे संशोधनाच्या दृष्टीने कोणतेच औचित्य नाही. अशी तथ्ये संशोधनकर्त्याने बाजूला ठेवले पाहिजे.

२) विश्वसनियता :-

व्दितीयक तथ्यांची विश्वसनियता संशोधनकर्त्याने तपासून घेतली पाहिजे तथ्यांची विश्वसनियता तपासून घेण्याचे निकष पुढीलप्रमाणे आहेत :-

i) तथ्ये कोणी संकलित केली?तथ्ये संकलित करणारी व्यक्ती किंवा संस्था कितपत विश्वसनिय आहेत ?

ii) तथ्ये कोणत्या प्रकारे संकलित केली आहेत ती पध्दत योग्य होती काय ?

iii) तथ्ये पूर्वग्रहदूषित होण्याची अधिक शक्यता असते.म्हणून ती संकलित करतांना नीट विचार करणे आवश्यक आहे.

३) पर्याप्तता :-

तथ्ये विश्वसनिय असून चालत नाही तर,ती पर्याप्त असला पाहिजे.म्हणून संशोधनकर्त्याने विचार करूनच तथ्यांचा उपयोग केला पाहिजे .

प्राथिमिक आणि व्दितीयक तथ्ये यातील फरक (Different between Primary & Secondary Data) :-

प्राथमिक आणि व्दितीयक तथ्यांमध्ये मूलभूत स्वरूपाचा फरक आहे हा फरक पुढीलप्रमाणे आहे.

१) प्राथमिक तथ्ये ही संशोधनकर्ता स्वत:हा संकलित करतो तर व्दितीयक तथ्ये ही इंतरांनी संकलित केलेली असतात.

२) प्राथमिक तथ्ये मुलाखत, प्रश्नावली, अनुसूची या पध्दतीचा अवलंब केला जातो अर्थात हे या तथ्यांचे स्त्रोत आहेत तर, व्दितीयक तथ्ये तर व्यक्तींनी लिहिलेली स्वचरित्रे, दैनंदिनी पत्रे, संस्मरणे आणि सार्वजनिक प्रलेख या स्त्रोताव्दारे मिळविली जातात.

३) प्राथमिक तथ्ये ही अधिक विश्वसनिय असतात तर, व्दितीयक तथ्यांच्या संकलनाबाबत शंका असते याची विश्वसनियता तपासणे कठीण असते.

४) प्राथमिक तथ्ये संकलित करतांना प्राथमिक स्त्रोतांवर संशोधनकर्त्याचे नियंत्रण असते.परंतु व्दितीयक तथ्यांचे संकलन करतांना संशोधनकर्त्याचे नियंत्रण नसते.